

АҲОЛИ ИШ БИЛАН БАНДЛИГИДА МАСОФАВИЙ МЕҲНАТ: МУАММОЛАР ВА ИМКОНИАТЛАР

Холмуратов Салимбек Эшбекович
ТДИУ “Инсон ресурсларини бошқариш” кафедраси доценти, и.ф.н.
E-mail: Salimbek314@gmail.com

Қурбонов Самандар Пулатович
ТДИУ “Инсон ресурсларини бошқариш” кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: s.kurbonov@gmail.com

Аннотация. Мақолада иқтисодиётни рақамлаштиришнинг меҳнат бозорига таъсири унинг оқибатлари нуқтаи назаридан тушунишга ҳаракат қилинган. Инновацион тараққиётнинг ижтимоий ва меҳнат соҳасида юз бераётган жараёнлар билан ўзаро боғлиқлигига назарий ёндашилиб, унинг ҳал этилиши яхлитлигида меҳнат бозори фаолияти сифатига таъсири ва янги шароитда ижтимоий соҳани ривожлантириш имкониятларига тўхталади. Худди шунингдек, рақамли платформаларнинг меҳнат бозорига ижобий ва салбий таъсири бўйича атрофлича назарий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилади.

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт тушунчаси, платформадаги иш билан таъминлаш, анъанавий иқтисодиёт, меҳнат бозоридаги марказ, иш билан таъминлаш, замонавий технологиялар, меҳнат муносабатлари, рақамли платформалар таъсири.

Аннотация. В статье делается попытка понять влияние цифровизации экономики на рынок труда с точки зрения ее последствий. Теоретический подход к взаимосвязи инновационного развития с процессами, происходящими в социальной и трудовой сферах, влиянию его решения на качество деятельности рынка труда в его целостности и возможности развития социальной сферы в новых условиях. Аналогичным образом будут разработаны комплексные теоретические предложения и рекомендации о положительном и отрицательном влиянии цифровых платформ на рынок труда.

Ключевые слова: концепция цифровой экономики, платформенная занятость, традиционная экономика, удаленная занятость из центра и периферии рынка труда, занятость, современные технологии, трудовые отношения, влияние цифровых платформ.

Abstract. The article attempts to understand the impact of digitalization of the economy on the labor market in terms of its consequences. A theoretical approach to the relationship of innovative development with the processes taking place in the social and labor spheres, the influence of its decision on the quality of the labor market in its integrity and the possibility of developing the social sphere in new conditions. Similarly, comprehensive theoretical proposals and recommendations will be developed on the positive and negative impact of digital platforms on the labor market.

Key words: the concept of the digital economy, platform employment, traditional economy, remote employment from the center and periphery of the labor market, employment, modern technologies, labor relations, the impact of digital platforms.

Кириш

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларни халқ манфаатлари йўлида изчил давом эттириш мақсадида 2017 — 2021 йилларда

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини 2020 йил - «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури лойиҳаси кенг жамоатчилик иштирокида атрофлича муҳокама қилинган ҳолда тайёрланган эди.

Мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни фаол ривожлантириш, барча тармоқлар ва соҳаларда, энг аввало, давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалигида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Хусусан, электрон ҳукумат тизимини такомиллаштириш, дастурий маҳсулотлар ва ахборот технологияларининг маҳаллий бозорини янада ривожлантириш, республиканинг барча ҳудудларида IT-паркларни ташкил этиш, шунингдек, соҳани малакали кадрлар билан таъминлашни кўзда тутувчи 220 дан ортиқ устувор лойиҳаларни амалга ошириш бошланганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги «Рақамли Ўзбекистон - 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6079 сонли фармони имзоланди. Фармондаги Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги томонидан манфаатдор вазирлик ва идоралар, бизнес ҳамжамияти ва илмий доиралар вакиллари ҳамда хорижий экспертлар иштирокида ишлаб чиқилган «Рақамли Ўзбекистон — 2030» стратегиясида иқтисодиёт соҳаларини рақамлаштириш бўйича асосий йўналишлар белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сонли Қарори қабул қилинди¹. Ҳужжат билан қўйидаги мақсадли йўналишлар белгиланди: рақамли иқтисодиётни жадал шакллантириш - 2023 йилга келиб унинг мамлакат ЯИМдаги улуши 2 бараварга кўпайиши керак; рақамли инфратузилмани тўлиқ модернизация қилиш ва замонавий IT-хизматларидан барча ҳудудларда фойдаланиш имкониятини таъминлаш - 2020-2021 йилларда барча соғлиқни сақлаш муассасалари, мактаблар ва мактабгача таълим ташкилотлари, шунингдек, қишлоқлар ва маҳаллалар юқори тезликдаги Интернет тармоғига уланади ҳамда алоқа хизматлари сифати оширилади; электрон ҳукумат тизимини ривожлантириш - 2022 йилга қадар электрон давлат хизматлари улуши 60%гача етказилади; дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва технологик майдончалар яратиш орқали “рақамли тадбиркорлик”ни ривожлантириш - 2023 йилга келиб ушбу соҳадаги хизматлар ҳажмини 3 бараварга ошириш ва уларнинг экспортини 100 млн долларга етказиш зарур; 2022 йилга қадар барча ҳудудларда рақамли билимларга ўқитиш марказлари очилиши режалаштирилди.

Рақамли иқтисодиёт ўзи нима?!

Рақамли иқтисодиёт – бу иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларни рақамли технологияларни қўллаш асосида амалга ошириш тизимидир. Баъзида у

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси веб-саҳифаси. Манба: <https://lex.uz/docs/4800657> Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сонли Қарори.

интернет иқтисодиёти, янги иқтисодиёт ёки веб-иқтисодиёт деган терминлар билан ҳам ифодаланади.

Рақамли иқтисодиёт коррупция ва «яширин иқтисодиёт»нинг асосий кушандасидир. Чунки, маълумотларнинг хилма-хиллиги, аммо тизимли электрон кўринишда жойлаштирилиши ҳамда онлайн ҳаммасини намоён этиб туриши, ёлғон ва қинғир ишларга йўл бермайди, тизимни алдаш имконини бартараф этади. Бундай шароитларда маблағларни ўғирлаш, самарасиз ва мақсадсиз сарфлаш, иш ўринларини ошириб ё яшириб кўрсатиш имкони қолмайди. Бу эса солиқларнинг ўз вақтида ва тўғри тўланишини, хорижий инвесторлар ишончининг ошишини, янги бозорлар забт этилишини ва пировард натижада, мамлакат рақобатбардошлигини оширишни таъминлайди.

Рақамли иқтисодиёт тушунчаси (digital economy) дастлаб 1995 йилда АҚШдаги Массачусетс университети олими Николас Негропонт [1] томонидан қўлланилган бўлиб, ахборот-коммуникация технологиялари ривожланиши билан юзага келадиган янги иқтисодиётни тавсифлаш мақсадида ишлатилган.

2016 йилда Бутунжаҳон банки дунёдаги рақамли иқтисодиётнинг аҳволи ҳақида илк марта маъруза эълон қилди ("Рақамли дивидендлар").

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Агар дастлаб рақамлаштириш жараёни иқтисодиётга ёрдамчи, воситачилик қилувчи реал иқтисодий фаолият сифатида қаралган бўлса [2], энди у ўз моҳиятини тубда ўзгартирди, рақамлаштиришдаги талаб ва таклифни шакллантирди, асосан иқтисодиётда параллел, виртуал ва кенгайтирилган шаффофликни яратди, бутун дунёдаги ижтимоий ҳаётни ўзгартаришга киришди, жамият ҳаётини рақамлашувига замин яратди.

Д.Бугенҳолд, К.Клингмаир, Ф.Кандатш Соллар жамиятни "ўзи ишлаб чиқарадиган товарлар томонидан доимий равишда ўзгариб турадиган" оқимга ўхшатишди [3]. Иқтисодиёт бутун меъморчилигининг ўзгаришини белгилайдиган ва ижтимоий муносабатлар ва жамиятнинг ижтимоий тузилишини ўзгартаришга олиб келадиган рақамли технологияларни ривожлантириш мантиғи ижтимоий соҳада содир бўлаётган жараёнларни саноат соҳасининг позициясидан таҳлил қилиш учун ёндашувларга имкон бермайди. Сўзнинг одатдаги маъносида "корхона" тушунчаси йўқолади. "Мулкчилик" ва "иш билан таъминлаш" каби тоифаларнинг мазмуни тубдан ўзгариб бормоқда, бозор иштирокчилари ўртасидаги чегаралар олиб ташланмоқда, замонавий жамиятнинг ижтимоий таркибини ўзгартирмоқда.

Рақамли платформалар экотизимлар деб аталади ва бунда чуқур маъно бор - улар ҳаётимизга олиб келадиган ўзгаришлар ҳақиқатан ҳам тизимли. Платформаларга асосланган бизнес моделларидан фойдаланиш "саноат инқилобидан кейинги макроиқтисодий муҳитдаги энг муҳим ўзгаришларни" ифодалайди [4].

М.Кастеллас фикрига таянадиган бўлсак, рақамли иқтисодиёт янги технологик жабҳа билан боғлиқ бўлган ташкилий мантиқни ўз ичига олади [5] ва платформавий ечимларда ўзининг жисмоний кўринишини топади. Дунёнинг турли соҳалари ва минтақаларида уларнинг ўзига хос мисолларини топиш осон, чунки ушбу ҳодисада бизнеснинг турли хил имкониятлари мавжуд (мутахассислар платформаларнинг учта асосий кўринишини - платформалар технологиялари, бизнес моделлари ва

инфратузилма сифатида белгилайдилар) [6]. Шубҳасиз, платформа ечимлари қўлланиладиган соҳаларни санайдиган бўлсак, улар бугунги кунда муваффақиятли ишлаётган жойларга қараганда муваффақиятлироқдир.

Сўнги йиллардаги энг илғор платформалардан бири бу - жамоат транспорти платформаси бўлди. Бу ерда таниқли Uber (АҚШ) компанияси илғор бўлди, шундан сўнг дунёнинг кўплаб бошқа мамлакатларида ҳам шундай компаниялар пайдо бўлди. Россиянинг “Яндекс-такси” компанияси, мамлакатимиз йўловчи ташиш хизматлари доирасида ҳам етакчи бўлиш учун ҳаракат қилмоқда. Ҳатто у яқин келажакда Африка бозорига киришни режалаштирмоқда. Бундай компаниялар ишининг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳақиқатни айтдиган бўлсак, улар хизмат кўрсатмайдилар. Амалда, улар транспорт хизматларини етказиб берувчилар ва истеъмолчиларни технологик жиҳатдан боғлайдиган дастурий таъминотни яратувчилари ва эгалари деб айтиш мумкин.

Яхшилаб ўрганилса, бундай компаниялар штатида ҳайдовчилар йўқ, улар йўловчиларга хизмат кўрсатиш фаолиятини суғурта қилмайдилар ва фавқулодда вазиятлар юз берганда қонуний жавобгарликни ўз зиммаларига олмайди. Аммо бундай таксиларнинг хизматлари ҳақиқий такси паркларига қараганда анча арзонроқ ва сифатлироқдир. Бу эса тасодифий ва жиддий манфаатлар тўқнашувини келтириб чиқаради. Чунки, норасмий, яъни лицензиясиз, фақат илова асосида йўловчи ташиш хизматини таклиф этаётганлар ҳам кам эмас. Буни эса тўлиқ назорат қилишнинг имкони чекланган. Чунки барча хизматлар иловалар асосида бошқарилади. Хизматлар бўйича назорат эса фақат дастурий таъминотнинг “ўзи” да қолмоқда.

Бу эса бутун дунёдаги ўз таъсирини кўрсатмоқда. Натижада Сан-Францискода анъанавий таксилардан фойдаланиш 65 фоизга, машҳур сариқ таксилар вакили бўлган Нью-Йоркда жойлашган Medallion Financial Corp акцияларининг қиймати йил давомида деярли 30 фоизга камайди [7]. Ва буларнинг барчаси анъанавий такси хизматларига бўлган талабнинг қисқариши билан боғлиқ.

Бугунги кунда Сан-Францискода анъанавий йўловчи ташиш хизматларидан фойдаланиш билан бирга замонавий иқтисодийнинг энг кўп меҳнат талаб қиладиган соҳаларидан бири – савдо соҳасида катта ўзгаришларга дуч келмоқда. У тобора оффлайндан онлайнга ўтиб бормоқда ва бу жараёнга Amazon ва Alibaba сингари гигант катта онлайн платформаларни санаб ўтиш мумкин.

Дастурий таъминот хизматлари жадал ривожланиб, турли хил хизматларни кўрсатувчилар ва уларнинг истеъмолчилари ўзаро бир-бирларини топишлари тобора осонлашмоқда. Масалан, Amazon платформасидаги “TaskRabbit”, “Exec” ва “Mechanical Turk” каби аҳолига кичик онлайн хизматлари кўрсатиш компанияларини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ҳатто Россияда ҳам фриланс хизматлари таклиф этувчи “kwork” платформаси иш бошлади. Унинг афзаллиги – барча Интернет алмашинуви хизматлар учун бир хил нарх, яъни 500 рубль (қарийб, 70 000 сўм) туради. Улар ўзларини “онлайн хизматлари учун қулай дўкон”и эканликларини тинмай аҳолига эслатишмоқда [8].

Энг қизиғи, анъанавий меҳмонхона бизнесининг ҳақиқий рақиби бўлишга интилаётган ва бир оз вақт ўзларини ҳамма нарсадан йироқда деб ҳис этишга интилаётган инсонларни ва уюшган ҳолда саёҳат қилишни истамаган, аммо пулни

тежашга интилаётган сайёҳларни бирлаштирган Airbnb компаниясини эсламаслик мумкин эмас.

Худди шунингдек, кадрларни танлаш ва истеъдодларни излаш соҳасида янги технологик ечимлар кенг тарқалмоқда. Сиз Monster.com, Upwork (энг яхши фрилансерлар учун глобал алмашинув), LinkedIn кабиларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Бундай хизматлар жараёнга жалб қилинган барча томонлар учун фойдалидир. Улардан фойдаланиш компанияларнинг ходимлар малакасини оширишдаги самарасиз харажатларининг пасайишига олиб келади, шунингдек, корхоналарда меҳнат унумдорлигини 9 фоизга ошириш ва кадрларни танлаш билан боғлиқ харажатларни 7 фоизга камайтиришга имкон беради [9].

Тадқиқотни амалга оширишда фойдаланилган усуллар.

Илмий мақолани тайёрлаш жараёнида маълумотларни гурӯҳлаш, анализ ва тизимли таҳлил, таққослаш ҳамда эксперт баҳолаш усулларида унумли фойдаланилди. Бундан ташқари, монографик кузатув ва унинг натижалари таҳлили ўрганилган.

Бошқалар сингари рақамли технологиялар ҳам улкан имкониятларга эга, акс ҳолда улар бундай кенг тарқалмаган бўлар эди ва улардан фойдаланиш ҳар қандай шахс, корхона ва мамлакатнинг рақобатдош устунлигига айланмасди. Бироқ рақамли платформалар меҳнат бозорига ҳам етарлича ўз таъсирини кўрсатмоқда. Соҳаларда рақамли технологияларни ривожлантиришнинг ижтимоий оқибатлари албатта меҳнат бозорига таъсир қилмасдан қолмайди. Сабабини қуйида келтирамиз.

Платформа технологиялари маҳсулот ва хизматлар нархини кескин пасайтиришга мўлжалланган. Рақамлилаштириш муаммолари билан шуғулланадиган мутахассислар замонавий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда ушбу асосий омилни алоҳида таъкидлашади. Форбес журналининг [10] янгиликлари муваффақияти (Инновация) формуласи қуйидагича:

$$\text{INNOV} = \text{Dev.} + \text{CV} + \text{BM}$$

Бу ерда,

INNOV - инновация

Dev. - ривожланиш

CV - истеъмолчи учун қиймат

BM - бизнес модел.

Юқорида бизнес модел (BM) харажатларни тежашга имкон бериши назарда тутилган.

Рақамли иқтисодиёт технологиялари оммавий истеъмолчи нуқтаи назаридан эмас, балки "талабга биноан" товар ишлаб чиқарадиган ишлаб чиқарувчи харажатларини сезиларли даражада камайтириш имкониятини бермоқда. Қолаверса, кишилар таклиф этаётган ишчи кучи эмас, балки уларга тегишли бошқа турдаги ресурсларни аутсорсинг шартларида кенг ишлатишга имкон берадиган вазиятга ҳам йўл очилмоқда. Бундан ташқари, оммалашиб бораётган "булутли" технологиялардан фойдаланиш қимматбаҳо ускуналарни сотиб олиш, дастурий таъминотни ишлаб чиқиш ва тегишли IT (Information technology)-инфратузилмани яратиш харажатларини сезиларли даражада камайтирмоқда.

Афсуски, иқтисодиётида барча ишлаб чиқарувчилар харажатларининг бир қисмини ташкил этадиган – ишчи кучига сарфланадиган харажатларни тежаш имкониятлари ҳақида айтишга шошилишмаяпти. Маълумки, "Саноат 4.0" концепцияси Германияда пайдо бўлиб, жаҳон саноатини "эгаллаб олишга интилаётган" Хитой ва бошқа ривожланган мамлакатлар билан рақобатлашишга мажбур бўлди. Харажатлар жиҳатидан ушбу мамлакатлар билан рақобатлашиш учун Германия одамларсиз ишлайдиган юқори технологияли ишлаб чиқариш ва Интернет ҳамда Интранетга асосланган ақлли корхоналарга муҳтож бўлмоқда. Натижа юқорида айтиб ўтилган "ақлли" корхоналардаги ишлаб чиқариш жараёнида одамларнинг иштироки минималлаштирилганлигини кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар

Албатта, ушбу тенденциялар фақат кучайган рақобат шароитида ўсиб боради. PWC ҳисоботида 2030 йилгача автоматлаштирилиши таҳдид остида бўлган турли иш жойларининг мамлакатлардаги улушлари келтирилган: АҚШда - 38%, Германияда – 35%, Буюк Британияда – 30%, Японияда - 21% [11]. Жаҳон банки мутахассислари ривожланаётган мамлакатлар учун янада таҳликали рақамларни келтиришмоқда - келгуси йилларда барча иш ўринларининг учдан икки қисми автоматлаштирилиши мумкин; бунга тўсқинлик қила оладиган ягона нарса - автоматлаштириш учун маблағ етишмаслиги ва иш билан банд аҳолининг кам иш ҳақи эканлиги таъкидланмоқда [12].

Қувонарли жиҳати ҳақида гапирадиган бўлсак, PWC ҳисоботда [13] IT (Information technology) соҳасидаги битта иш жойи иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида деярли бешта иш ўрни яратилишига замин ярата олишини кўрсатадиган маълумотлар ҳам келтирилган бўлиб, Хитойда Интернет-тижоратнинг ривожланиши натижасида иш билан бандлар сони 1,3 фоизигача (10 миллион киши) ошганлигини айтиш мумкин. ... Аммо бу ерда Қўшма Штатлар ҳам, Хитой ҳам глобал бозорда "рақамли дивидендлар" оладиган рақамли технологияларни ривожлантириш бўйича етакчи ўринни эгаллашини тушуниш муҳимдир.

Маълумки, мамлакатимизда Қонунчилик палатаси томонидан 2020 йил 28 апрелда қабул қилинган, Сенат томонидан 2020 йил 7 августда маъқулланган ва Президент томонидан 2020 йил 20 октябрда имзолаган "Аҳоли бандлиги тўғрисида"ги Қонуни бундай муаммоларни бартараф этишга қаратилгани билан аҳамиятлидир.

Мазкур Қонуннинг 4-боби айнан "Иш ўринларини ташкил этишга доир давлат буюртмаси" деб номланган бўлиб, иш ўринларини ташкил этишга доир давлат буюртмасини шакллантириш (2-модда) ва унинг тартиби (23-модда), давлат буюртмасига мувофиқ иш ўринлари ташкил этилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш (24-модда) киби муҳим вазифалар белгилаб қўйилган.

Кўпгина мамлакатларнинг меҳнат бозорлари истисносиз нафақат ишсизликнинг ўсиши, балки инсон капиталидан тўлиқ фойдалана олмаслик билан боғлиқ кенг тарқалган жиддий босимни бошдан кечирмоқда. Мамлакатимиз меҳнат бозорида ҳам инсон капиталидан расмий фойдаланиш умумий кўрсаткичлари ўртача кўрсаткичлардан пастлиги қайд этилмоқда. Айниқса, қишлоқ жойлардаги меҳнатга лаёқатли аҳолининг норасмий улуши юқори кўрсаткичда сақланиб турибди (жадвал).

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ҳудудларида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 2019 секторларида йилда иқтисодийнинг расмий ва норасмий секторларидаги фаолияти*

№	Ҳудудлар номи	Иқтисодиёт секторларида иш билан банд бўлганлар (жами, киши)	шу жумладан:			
			расмий		норасмий	
			миқдор, киши	улуши,%	миқдор, киши	улуши,%
	Ўзбекистон Республикаси бўйича, шу жумладан:	10037359	3510013	36,7	6527346	63,3
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	575532	227564	39,5	347968	60,5
2.	Андижон вилояти	1074536	336178	31,3	738358	68,7
3.	Бухоро вилояти	651213	271481	41,7	379732	58,3
4.	Жиззах вилояти	459047	144536	31,5	314511	68,5
5.	Қашқадарё вилояти	1106659	380035	34,3	726624	65,7
6.	Навоий вилояти	276057	144608	52,4	131449	47,6
7.	Наманган вилояти	872821	250898	28,7	621923	71,3
8.	Самарқанд вилояти	1186382	364088	30,7	822294	69,3
9.	Сухондарё вилояти	935834	326406	34,9	609398	65,1
10.	Сирдарё вилояти	276607	121863	44,1	154744	55,9
11.	Тошкент вилояти	892699	365817	41,0	526822	52,0
12.	Фарғона вилояти	1113341	370910	33,3	742331	66,7
13.	Хоразм вилояти	618761	207629	33,6	411132	66,4

*Манба: Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги маълумотлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳудудларда норасмий бандликнинг юқори даражаси мамлакатимизда 2019 йилда 63,3% ни ташкил этган. Норасмий сектордаги бандлар таркибидаги иш платформаларида масофавий меҳнат билан банд аҳоли сони бўйича расмий маълумотларни олиш ва таҳлил қилиш мураккаблигича қолмоқда. Бунинг асосий сабаби, норасмий сектордан келадиган даромад учун бюджетга тегишли тартибда солиқ тўлашдан қочиш, деб баҳолаш мумкин. Худди шунингдек, иш платформалари фаолиятини ташкил этувчилар ҳам ўз янги фаолияти юритишида бевосита ва билвосита ташқи таъсирлар остига тушиб қолишдан қўрқишади. Чунки, бу бўйича қонунчиликда етарлича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқиш заруратга айланиб улгурмади.

Шунингдек, онлайн хизматларни иш берувчилар ва ишга ёлланувчилар (ҳар иккиси ҳам онлайн тарзда) сотиш имкониятини берадиган онлайн хизматларнинг алмашинуви анъанавий иқтисодиётдагидек турли хил ижтимоий хавфлардан суғурта қилолмайди. Бу секторда ишлайдиганлар келгусида пенсияга чиқиши, касб касаллигига чалинган тақдирда соғлиғини тиклаш ўз зиммасида қолиши (платформадаги иш берувчи бу учун жавобгарлик олмайди), таътил чиқишда ҳам иш берувчининг ҳисобидан эмас, балки ўз ҳисобидан бўлиши ҳақида ҳам чуқур ўйлаши керак бўлади. Бундан ташқари, бундай иш доимий бўлиши кафолатланмаган, онлайн ишлар кўпинча, вақти-вақти билан жуда юқори рақобат асосида пайдо бўлади. Ва бу

рақамли иқтисодиётнинг кўплаб профессионал гуруҳлари - блоггерлар, онлайн пул ишлаб топишни касб қилиб олганлар, Интернет-мураббийлар (янги касб), дастурчилар ва бошқаларнинг ишига тааллуқлидир.

Мутахассисларнинг баҳолашлари дунёдаги ижтимоий ва меҳнат соҳасидаги вазият ташвишли таҳликага яқин эканлиги бўйича огоҳлантирмоқда. McKinsey тадқиқотларига кўра, дунёда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 30% дан 45% гача қисми нофаол, ишсиз ёки қисман иш билан банд аҳолини ташкил этмоқда [14].

Ҳозирги кунда фақат Европа, Ҳиндистон ва АҚШда 77 миллионга яқин расмий рўйхатдан ўтган фрилансерлар мавжуд [15]. Қўшма Штатларда бир неча йил олдин ишчиларнинг 40% дан ортиғи хавфли ишларда ишлаган ва уларнинг сони 2010 йилдан бери 36% га ўсган [16]. 2030 йилга келиб анъанавий иш билан бандликдаги ишчиларнинг улуши ишчилар сонининг 9 фоизига тушади, бу эса рекорд даражада паст [17]. Худди шу тенденцияларни Deloitte тадқиқотлари ҳам тасдиқламоқда, бу шуни кўрсатадики, 2020 йилга келиб сўров ўтказилган компания раҳбарлари шартномалар бўйича ишчилар сонини 37 фоизга, фрилансерлар - 33 тагача ва "талабга биноан" ишчилар - ўз ходимларининг 28 фоизигача оширишни режалаштиришган [18] экан.

Рақамли иқтисодиётда ишчи кучи глобаллашув ва мураккаб вазият остонасида қолмоқда, меҳнат муносабатлари эса мослашувчан, қисман индивидуал ва беқарор бўлиб қолмоқда.

Юз йил аввалги ҳолат билан ҳозирги вазият ўртасида сезиларли фарқлар мавжуд - энди меҳнат унумдорлиги ўсиши билан талаб ошадиган савдо бозорларини кенг кенгайтириш имкониятлари туғади. Агар бандликнинг ўзгариши харажатларни камайтириш ва рақобатбардошликни ошириш заруриятига жавоб сифатида бошланганини ҳисобга олсак, ўрта муддатли истиқболда бу вазифани иқтисодиётни рақамлаштириш йўли билан ҳал қилиш мумкин.

Келинг, аҳоли учун иқтисодиётни рақамлаштириш имкониятлари ва таҳдидларини ишчи кучи бандлиги нуқтаи назаридан баҳолайлик ва атрофдаги ишчилар учун оқибатлари аниқ бўлган вазиятларни кўриб чиқайлик. Ахборот-коммуникация технологияларининг меҳнат бозори ва тадбиркорлик фаолиятига таъсирини таҳлил қилиб, иккита асосий оқибатни ажратиш мумкин: биринчидан, рақамли иқтисодиётда ишчи ва иш берувчининг (шунингдек, буюртмачи ва пудратчининг) ўзаро таъсирининг самарадорлиги уларнинг жойлашган жойига боғлиқлигини тўхтатади; иккинчидан, рақамли иқтисодиёт ишлаб чиқаришнинг sanoat шаклида қабул қилинган қатъий кун тартибини ўзгартириб, ходимнинг малакасида фойдаланишни мослашувчан қилади.

Бизнинг иқтисодиётимиз турли минтақалар бўйича ўртача иш ҳақи даражасининг тенгсизлиги билан ажралиб туради. Бошқача қилиб айтганда, ходимнинг яшаш жойи индивидуал меҳнат таъминотининг асосий омили ва шунга мувофиқ унинг иш ҳақи даражасини белгиловчи омил ҳисобланади. Интернетнинг ривожланиши иқтисодиётнинг айрим соҳалари учун вазиятни ўзгартира бошлади. Аввало, гап ахборот характериға эга бўлган меҳнат ва тадбиркорлик фаолияти ҳақида кетмоқда. Дастурчилар, копирайтерлар, дизайнерлар, Интернет-дўконлар ва веб-сайтларнинг маъмурлари, Интернет-маркетологлар, салл-марказ ишчилари ва бошқалар каби мутахассисларнинг профессионал фаолияти уларнинг ҳақиқий

жойлашган жойига боғлиқ эмас, чунки улар масофадан туриб ишлашлари мумкин. Аста-секин, тегишли рақамли платформалар ва алоқа технологияларининг ривожланиши билан шифокорлар, психологлар, ўқитувчилар, репетиторлар, молиявий ходимлар ва юристлар масофадан ишлашга ўтмоқдалар [19]. Бундан ташқари, кўп маълумот талаб қилмайдиган касбларнинг кўплаб мутахассислари Интернетда ахборот хизматларини кўрсатишни бошлайдилар, чунки Youtube, Instagram, Facebook ва бошқа шу каби ижтимоий рақамли платформалар сизга профессионал маълумот алмашиш ва ўз билимларидан даромад олишга имкон беради.

Рақамли платформаларнинг меҳнат бозори учун таҳдидлари:

Биринчидан, нархлар рақобатини кучайтириш. Бир томондан, марказ ишчилари билан бир хил маҳорат даражасига эга бўлган периферия ишчилари нархлар рақобатидан фойда кўришади, чунки улар кам иш ҳақи эвазига ишлашга тайёр, бироқ бошқа томондан, Интернет технологиялари ҳатто камбағалроқ ҳудудларнинг ишчиларига ҳам бозорга киришга имкон беради (масалан, бошқа мамлакатлардан), бу нархлар урушини келтириб чиқаради.

Иккинчидан, Ванек - Рейнерт эффекти. Э. Рейнерт иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларидаги мамлакатлар учун халқаро савдонинг оқибатларини таҳлил қилиб, ривожланган мамлакат ва ривожланмаган мамлакат ўртасидаги нисбатан очиқ савдо алоқалари билан биринчиси юқори технологик ишлаб чиқаришга ихтисослашади, иккинчиси эса ресурсларни кўп талаб қилади [20]. Ягона меҳнат бозори ва ахборот хизматлари вужудга келиши билан марказ ва периферия учун шунга ўхшаш вазият юзага келиши мумкин. Марказ ходимлари ижодий интеллектуал меҳнатни талаб қиладиган хизматларни, атрофдаги ходимлар эса мунтазам иш билан боғлиқ хизматларни тақдим этишда рақобатбардош бўлишади. Натижада, периферия ишчи кучининг сифати эмас, балки арзонлиги муҳим бўлган хизматларга ихтисослашади. Бундай ихтисослашув, айниқса узоқ муддатли истиқболда салбий оқибатларга олиб келади, чунки замонавий иқтисодиётда бу қўшимча қийматнинг асосий манбаи бўлган интеллектуал меҳнатдир. Бундан ташқари, бу ҳудудларнинг инсон капиталига салбий таъсир кўрсатиши ва юқори малакали ишчиларнинг атрофдан марказга кўчиб ўтишига сабаб бўлиши муқаррар.

Учинчидан, кибер-жиноятчилик ва фирибгарликнинг ўсиши. Анъанавий иш шакллари билан таққослаганда Интернет муҳитида пудратчи ва иш буюртмачиси ўртасидаги ўзаро алоқада анонимликнинг юқори даражаси буюртмачининг пудратчини алдаши ва аксинча каби муаммоларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, кўплаб Интернет фойдаланувчиларининг нотанишлиги ахборот хавфсизлиги қоидалари ва хакерлар фаолияти ходимларнинг шахсий маълумотларини йўқотиш, фирибгарлар банк карталаридан маблағни олиб чиқиш ва ҳ.к. таҳдид солмоқда [21].

Тўртинчидан, иш жойида доимий равишда жисмонан мавжуд бўлмаслик имконияти чекланган инсонлар, талабалар, ўй бекалари ва бошқаларга ўзларининг инсон капиталини тўлиқ англаб етишларига имкон бермайди. Интернет технологиялари ва мобил қурилмаларнинг ривожланиши бу муаммоларни ахборотни кўп талаб қиладиган фаолият учун аҳамиятини камайтиради. Бозорга ҳар қандай маълумотни таклиф қила оладиган ҳар бир киши хизмат ва бунинг учун бўш вақт бўлиши, рақамли иқтисодиётда бунинг ижтимоий хусусиятларидан қатъи назар амалга

ошириши мумкин. Баҳам кўриш иқтисодиёти моделини амалга оширадиган рақамли платформаларнинг пайдо бўлиши [22] ишсиз одамларга ахборот ресурсларидан даромад олиш ва турли хил бозорларда "профессионал бўлмаган" режимда хизматлар кўрсатиш имкониятини беради.

Бешинчидан, бозорга кириб келаётган малакасиз ишчиларнинг катта массаси ва ахборот асимметриясининг кўпайиши. Интернет ва тегишли рақамли платформалар бозорга кириш учун тўсиқларни кескин пасайтирмақда. Бу асосан профессионал ишчилар ишлайдиган бозорларда ўз хизматларини арзон нархларда таклиф қиладиган кўп сонли шубҳали ишчиларнинг пайдо бўлишига олиб келиши мумкин (ва аллақачон олиб келмоқда). Ушбу тенденция муқаррар равишда меҳнат ва хизмат кўрсатиш бозорларидаги маълумотларнинг номутаносиблигини оширади, бу эса ноқулай танловнинг таъсири туфайли малакасиз бозор иштирокчиларини малакасизлар томонидан сиқиб чиқарилишига сабаб бўлади. Шунга кўра, оппортунистик хатти-ҳаракатлар назариясига кўра, кўрсатилаётган хизматлар сифатининг пасайиши кузатилади. Ушбу ҳодисага мисол сифатида фрилансер хизматлар бозорлари келтирилган бўлиб, унда тажрибасиз иштирокчилар сони кўплиги, шунингдек, шу сабабга кўра блог таркибининг ўртача сифати пасайиши туфайли яхши мутахассисни топиш қийинлашади [23].

Масалан, таъкидлаб ўтганимиздек, "Яндекс-такси" мобиль иловасини юклаб олган ҳар қандай ҳайдовчи ўз ишларига бориб келишда бир вақтнинг ўзида транспорт хизматларини ҳам кўрсатадилар, ўз йўналишларида мавжуд бўлган йўловчиларни ташийдилар. Натижада, йўловчилар ташиш бозорига илгари ушбу фаолият тури билан шуғулланмаган кўплаб одамлар кириб келиши таъминланмоқда. Бироқ, таъкидлаб ўтганимиздек, соҳада норасмий бандлик ва соҳа вакиллари (йўловчи ташувчилар) орасида ишсизлик вужудга келади.

Рақамли платформаларнинг меҳнат бозори учун ютуқлари:

Биринчидан, платформада ишчиларнинг масофадан ишлаши меҳнат бозорида иш билан банд аҳолининг кўпайишига ва натижада эса ахборот фаолиятдан ҳам аҳоли даромадлари ўсишига олиб келади.

Иккинчидан, замонавий бошқарув (менежмент) фаолияти ҳам ахборотга асослангандир, демак маъмурий кадрлар ва бўйсунувчилар ўртасидаги янги рақамли технологиялар туфайли ўзаро таъсир самарадорлиги улар орасидаги жисмоний масофага камроқ боғлиқ бўлади. Бу масофавий меҳнатда банд аҳоли учун йўл вақти ва ҳаражатлари, ижара ва бошқа харажатлардан озод этади.

Учинчидан, меҳнат бозоридаги сунъий тўсиқларни камайтириш ва айрим мутахассис гуруҳларининг монопол ҳокимиятини заифлаштиришга имкон беради. Яъни, Интернет технологиялари географик жойлашуви билан боғлиқ бўлган меҳнат бозорига кириш ва чиқиш тўсиқларини камайтиради, бу эса рақобатни кучайтиради ва кам мутахассисларнинг монопол кучини пасайтиради. Ушбу жараённинг ижобий натижаси - бу бозорда таклиф этилаётган хизматлар сифатининг ошиши ва ходимларнинг меҳнат самарадорлигини ошириш ва ўзини ўзи ривожлантириш учун мотивацияси пайдо бўлиши.

Тўртинчидан, онлайн савдо бозорини кенгайтириш ва тартибга солиш орқали ихтисослаштиришни кучайтириш. Бундан ташқари, масофавий хизматларни сотиш бозорининг кенгайиши ижобий миқёсдаги иқтисод механизминини ишга туширади, шу

туфайли ахборот товарларини ишлаб чиқариш кичик аҳоли пунктларида ҳам рақобатбардошдир.

Бешинчидан, меҳнат бозоридаги камситишнинг ҳар қандай шаклини камайтиради.

Олтинчидан, турли ҳудудлар аҳолисининг илм олишида фарқларни онлайн платформалар орқали камайтириш асосида ҳудудларда марказ билан бир хил таълим берилишига эришиш.

Еттинчидан, Интернет-технологиялар ёрдамида илгари меҳнат бозори ва хизматларига кириш қийин бўлган аҳолининг бир қисми иқтисодиётга жалб қилиниши мумкин, бу эса бир қатор ижтимоий муаммоларни ҳал қилади.

Саккизинчидан, бир иш жойига боғлиқликни камайтириш, яъни иш берувчининг моносония кучининг пасайиши. Рақамли иқтисодиётда одамлар ўз ишларини янада мослашувчан бошқариши ва шахсий мақсадларини (таълим олиш, болаларни тарбиялаш ва ҳ.к.) амалга оширишга имкон берадиган муносиб иш усулини танлаши мумкин.

Тўққизинчидан, олий таълим тизими ва иқтисодиёт соҳалари ўртасида фантаълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини кучайтириш ҳамда реал фаолият олиб бораётган замонавий корхонлар талабидан келиб чиқиб мақсадли дастур асосида тайёрлашда масофавий платформалардан унумли фойдаланиш лозим.

Тўққизинчидан, аҳоли меҳнатга лаёқатли ёшларнинг ўз қизиқишлари ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим мутахассисликларига мақсадли йўналтириш ва тайёрлаш асосида уларнинг келажакдаги бандлигини таъминлаш бўйича самарали стратегияларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш лозим.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, рақамли иқтисодиётни ривожлантириш, умуман ҳаёт сифатини яхшилаш билан бир қаторда, ривожланган ва камбағаллик мавжуд минтақалар ва ҳудудларда турмуш даражасини бир оз юқори даражасига олиб чиқиши керак. Кичик шаҳарлар ва қишлоқ аҳолиси иқтисодий марказларнинг йирик савдо бозоридан фойдаланган ҳолда даромад олиш имкониятини қўлга киритади. Шу сабабли, мамлакатнинг барча аҳолиси учун Интернетга киришда тенг имкониятини яратиш энг муҳим вазифа бўлмоғи лозим. Шу билан бирга, шуни ҳам англаш керакки, фақатгина Интернет-инфратузилманинг мавжудлиги маълумотларнинг тенгсизлигини камайтириш учун этарли эмас. Чекка ҳудудларда яшаётган аҳоли зарур кўникмаларни эгаллаши ва рақамли иқтисодиётнинг барча имкониятларидан фойдаланишни ўрганиши зарур [24].

Бундан ташқари, ушбу жараённи давлат томонидан қўллаб-қувватлашни тақозо этадиган бандликни рақамлаштиришнинг муҳим ижтимоий натижаси - бу ота-она таътилида бўлган аёлларга, ногиронларга ва одатдаги режимда тўлиқ ишлашга қийналадиган аҳолининг бошқа гуруҳларига янги технологиялар тақдим этадиган имкониятлардир. Рақамли иқтисодиётни келтириб чиқарадиган одамлар ўртасидаги ўзаро таъсир шаклидаги ўзгариш норматив-ҳуқуқий базада, солиқ тизимида ва ҳоказоларда ўзгаришларга эҳтиёж туғдиришини ҳам англаш керак деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Negroponte N. Being Digital. New York, Knopf, 1995. 256 p.
2. Сухова С. Гонка за "цифрой". Спасут ли надежды на цифровизацию российский бизнес. Манба: <https://www.kommersant.ru/doc/3356236>.
3. Bögenhold D., Klinglmair R., Kandutsch F. Solo Self-Employment, Human Capital and Hybrid Labour in the Gig Economy. Foresight and STI Governance, 2017, vol. 11, no. 4, pp. 23-32.
4. Technology Vision 2016. Манба: <https://www.accenture.com/ru-ru/company-news-release-techvision-2016>.
5. Castells M. The Information Age. Economy, Society, and Culture. Vol. I: The Rise of the Network Society. Oxford, Wiley-Blackwell, 2010. 625 p.
6. Новая технологическая революция: вызовы и возможности для России. Экспертно-аналитический доклад ЦСР. // - Москва, Центр стратегических разработок, 2017. 136 с.
7. French L. Sharing Economy Shakes up Traditional Business Models. Манба: <https://www.theneweconomy.com/business/the-sharing-economy-shakes-up-traditional-business-models>. 2018й.
8. Kwork – удобный магазин фриланс-услуг / Манба: <https://kwork.ru>. 2018й.
9. McKinsey Global Institute Report. A Labor Market that Works: Connecting Talent with Opportunity in the Digital Age. Манба: <https://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/technology-jobs-and-the-future-of-work>. 2017й.
10. Мануков С. Когда инновации ни к чему не приводят. Эксперт online, Манба: <http://expert.ru/2017/10/17/pochemu-innovatsii-ni-k-chemu-ne-privodyat>. 2018й.
11. Workforce of the Future. The Competing Forces Shaping 2030. Манба: <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/workforce-of-the-future/workforce-of-the-future-the-competing-forces-shaping-2030-pwc.pdf>, 2017й.
12. Доклад Всемирного банка "Цифровые дивиденды". Манба: <http://documents.worldbank.org/curated/en/224721467988878739/pdf/102724-WDR-WDR2016Overview-RUSSIAN-WebRes-Box-394840B-OUO-9.pdf>, 2017й.
13. Workforce of the Future. The Competing Forces Shaping 2030. Манба: <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/workforce-of-the-future/workforce-of-the-future-the-competing-forces-shaping-2030-pwc.pdf>, 2017й.
14. McKinsey Global Institute Report. A Labor Market that Works: Connecting Talent with Opportunity in the Digital Age. Манба: <https://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/technology-jobs-and-the-future-of-work>, 2017й.
15. Matthews B. Freelance Statistics: The Freelance Economy in Numbers. Манба: www.benmatthews.com, 2017й.
16. Pofeldt E. Shocker: 40% of Workers Now Have 'Contingent' Jobs, Says U. S. Government. Forbes, 25.05.2015. Манба: <https://www.forbes.com/sites/elainepofeldt/2015/05/25/shocker-40-of-workers-now-have-contingent-jobs-says-u-s-government/#5aeacc9e14be>, 2018й.
17. Workforce of the Future. The Competing Forces Shaping 2030. Манба: <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/workforce-of-the-future/workforce-of-the-future-the-competing-forces-shaping-2030-pwc.pdf>, 2018й.

18. Deloitte. Global Human Capital Trends 2018. The Workforce Ecosystem: Managing beyond the Enterprise. Манба: <https://www2.deloitte.com/insights/us/en/focus/human-capital-trends/2018/contingent-workforce-management.html>, 2018й.

19. Баева О.Н. Управление удаленными работниками: опыт фармацевтических компаний / О.Н. Баева, С.Г. Хомякова. — DOI: 10.17150/2411-6262.2015.6(5).18 // Baikal Research Journal. — 2015. — Т. 6, № 5. Манба: <http://brj-bguer.ru/reader/article.aspx?id=20376>.

20. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э.С. Райнерт; пер. с англ. Н. Автономовой. — Москва: Изд. дом Гос. ун-та Высш. шк. экономики, 2011. — 384 б.

21. Суходолов А.П. Проблемы противодействия преступности в сфере цифровой экономики / А.П. Суходолов, Л.А. Колпакова, Б.А. Спасенников. — DOI: 10.17150/2500-4255.2017.11(2).258-267 // Всероссийский криминологический журнал. — 2017. — Т. 11, № 2. — 258–267 бетлар.

22. Botsman R. What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption / R. Botsman, R. Rogers. — New York: Harper Collins, 2010. — 304-бет.

23. Анохов И.В. От средств массового вещания к средствам массового соучастия / И.В. Анохов. — DOI: 10.17150/2308-6203.2017.6(4).482-495 // Вопросы теории и практики журналистики. — 2017. — Т. 6, № 4. 482–495 бетлар.

24. Тагаров Б.Ж. Особенности информационного неравенства в современной экономике / Б.Ж. Тагаров, Ж.З. Тагаров. — DOI: 10.18334/се.12.5.39106 // Креативная экономика. — 2018. — Т. 12, № 5. — 543–554-бетлар.